

Tre böcker om melankoli

På olika vägar har jag den senaste tiden begåvats med tre böcker, som alla har ordet ”melankoli” i sin titel eller undertitel. En fick jag av min svärson, den andra blev jag uppmärksam på och den tredje överräcktes helt oförhoppandes till mig av en av dess två författare. De tre böckerna är Robert Burtons *Melankolins anatomi*, Karin Johannissons *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid* samt Daniel Birnbaums och Anders Olssons *Den andra födan. En essä om melankoli och kannibalism*. Jag vill försöka presentera – om än olika utförligt – de fyra författarna och knyta några reflektioner till de tre verken.

Melankoli

Men först: Vad är då melankoli? I *Svenska Akademiens ordlista* definieras det som svårmod och tungsintethet, i *Svensk ordbok*, även den utgiven av Akademien, som djup nedstämdhet. Idag torde de flesta också uppfatta ordet i enlighet med de bestämningarna, men förr användes det inom psykiatrin som beteckning på en allvarlig sjukdom, och detta återspeglas *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), den äldsta och största av Akademiens ordböcker. I den redovisas först ordets etymologi och ordagranna betydelse: ”svart galla”, av grekiskans μέλαινα χολή, *melaina*, svart, och *chole*, galla. Sedan följer upplysningen att det användes inom ”humoralpatologien” som sjukdomsterm och därefter fått den något försvagade betydelse det har idag: sorgsen stämning och vemod.¹ På svenska användes förut

benämningen mjältsjuka för det som i dag heter depression.

Som det antyds i SAOB stammar begreppet melankoli ur den humoralpatologi som läkaren Hippokrates utformade på 400-talet f.Kr. Enligt den bestämdes människans hälsa av förhållandet mellan de fyra kroppsvätskorna blod, slem (eller flegma), gul galla och svart galla. Hos en frisk människa var de fyra i balans, men om den svarta gallan tog överhand, utvecklades melankoli. Det skedde främst i två grupper, dels bland dem som inte gjorde någonting alls, dels hos dem som ägnade sig åt tankearbete, till exempel vetenskapsmän, tänkare, författare och konstnärer. Inom psykiatrin används idag melankoli som beteckning för de svåraste formerna av depression.

Robert Burton

För renässansens människor var melankoli en skrämmande sjukdom. Den var vida spridd, svår att förklara och till synes omöjlig att utrota. En av de många som var rädda för den var den engelske prästen och bibliotekarien Robert Burton. Han föddes i Leicestershire 1577 men tillbringade hela sitt vuxna liv fram till sin död 1640 i Oxford och ägnade där merparten av sin tid åt att läsa och skriva om melankoli. Det brukar påstås att hans bok *Melankolins anatomi* var det enda han skrev, men det är inte sant. Han var också upphovsman till den på latin skrivna komedin *Philosophaster*, en drift med den uppblåst-

¹ SAOB är en historisk ordbok som ännu inte är färdig – och förmodligen aldrig blir det. Idag omfattar den artik-

lar från A till och med Väva. Ord på M behandlades på 1940-talet, och när Ö äntligen är avslutat, torde det vara dags att börja om från A igen. www.saob.se

het och det sofisterei han mötte i den akademiska världen. Handlingen i hans pjäs var förlagd till ett påhittat universitet i Spanien med påtagliga likheter med det verkliga i Oxford. Stycket har också ansetts vara Burtons svar på Gunpowder Treason and Plot, det av jesuiter år 1605 iscensatta mordförsöket på kung Jakob I. När komedin 1618 framfördes av studenter vid Christ Church, det college där Burton var verksam, blev somliga roade och andra förargade.

Själv sade sig Burton föra ett tillbakadraget och ensamt liv, för det mesta sysselsatt i sitt arbetsrum, men det torde inte vara hela sanningen. Han var också kyrkoherde och marknadsnotarie. Reglerna vid hans college förbjöd honom att gifta sig, och skvallret sade att han var förtjust i damer med tveaktigt rykte. Fast han inte reste någonstans var han livligt intresserad av geografi. Det berättades att han fann nöje i att gå till hamnen och lyssna till hur arbetarna där svor åt varandra, vidare att han förutsade datum för sin egen död och, för att få rätt, gick och hängde sig när den dagen var inne – det senare med all sannolikhet en skröna.

Melankolins anatomi

Burtons livsverk var utan tvekan boken *Melankolins anatomi*. Den kom i sin första version 1621 och därefter i omarbetade och utvidgade upplagor 1624, 1628, 1632, 1638 och 1651 (den sista alltså postumt). Han gav ut den under pseudonymen Demokritos junior och knöt med det an till den grekiske filosofen Demokritos, som levde ungefär 460–370 f. Kr. och var känd som den skrattande filosofen, då han fann den mänskliga galenskapen så absurd att han inte kunde göra annat än le åt den. Mot slutet av ett långt förord säger Burton – alltså i Demokritos juniors skepnad: ”[J]ag har anatomiserat min egen galenskap”². Och med hopp om läsarens bevägenhet och vänliga bifall sätter han igång och tar oss med på en vindlande färd genom melankolins alla tänkbara och otänkbara manifestationer i västerländsk kultur från antikens dagar och framåt. Redan Aristoteles lär ha frågat hur det kom sig att alla framstående filosofer, statsmän, diktare och konstnärer var melankoliker. Burton och många

2 Sid. 60 i Burton

med honom ansåg att melankolins främsta orsaker var överksamhet och ensamhet. I sitt förord skrev han: ”Jag vill undvika melankoli och skriver därför om melankoli”³ och konstaterar: ”man måste ju krasa sig där det kliar”⁴. Hans bok kom att räknas till den engelska litteraturens klassiker.

När det gäller att finna melankolins orsaker medger Burton ”att det är synnerligen svårt att leta sig fram till orsakerna och i mångfalden hitta själva ursprunget” och att det ”vore en lyckträff att hitta rätt”. Sedan fortsätter han: ”Jag skall ändå treva mig fram och riva upp allt jag finner, från det första till det sista, från det allmänna till det särskilda, så att varje variant skall få bästa möjliga beskrivning.”⁵

Han spetsar ofta sin framställning med en betydande dos ironi. Genom att han citerar än den ene, än den andre kan det ibland vara svårt att se vad han själv har för uppfattning, utom på en punkt. När han talar om påven, blir han närmast kolerisk (gallan igen, fast den gula!). Vidskepelse och illistigt vilseförande av vanligt folk i alla länder utförs först och främst, säger han, ”av den där översteprästen i Rom, själva upphovet till den monstruöst vidskepelig avfödan, den bullaböljande påven, som nu rasar i hela världen, denna trehövdade Kerberos”⁶.

Det kan vara svårt att avgöra om *Melankolins anatomi* är ett stort skämt eller inte. Burton avråder den som har drabbats av melankoli från att läsa den. Skrattar han som Demokritos junior åt mänskligheten eller kan han, som han säger, ”inte tänka mig något bättre sätt att använda min tid till det allmänna bästa, än att föreskriva medel till att förhindra och bota en så universell åkomma, en epidemisk sjukdom, som så ofta och till den grad pinar kropp och själ”?⁷ Han frågar med Horatius: Kan man inte tala skämtsamt och ändå säga det som sant är?⁸ Som synes en i högsta grad retorisk fråga.

Sedan 2019 föreligger ungefär en fjärdedel av *Melankolins anatomi* i svensk översättning. Den har gjorts av Arne Melberg, som också står för urvalet. I förordet berättar han att ”en entusiastisk engelsk

3 Sid. 24 i Burton

4 Sid. 25 i Burton

5 Sid. 77 i Burton

6 Sid. 240–241 i Burton

7 Sid. 57 i Burton

8 Sid. 59 i Burton

Melencolia I. *Kopparstick av Albrecht Dürer, 1514. Förutom den dystra bevingade gestalten är bilden späckad med vetenskapliga instrument. Uppe till höger en så kallad magisk kvadrat vars nedersta rad lyder 1514.*

knyter redan på titelbladet an till Robert Burton genom ett citat från *The Anatomy of Melancholy*: "Vem är inte galen? Vem är fri från melankoli?" På bokomslaget till *Melankolins anatomi* finns i sin tur Johannissonns omdöme om den boken.

Karin Johannisson (1944–2016) var 1996–2011 professor i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet. Hon presenterar nio variationer på melankoliska tillstånd och karakteriserar dem med begreppen

kritiker" häromåret hälsade en nyutgåva av Burtons bok "med utropet 'Burtons *Anatomi* är den bästa bok som någonsin skrivits'"⁹. Det är det givetvis omöjligt att hålla med om. Boken är, säger Melberg, "extremt svåröversatt", och det beror inte bara på 1600-talsengelskan utan också på de citat på latin som texten är späckad med. Melberg uppger att Burton citerar 1 250 olika författare. Om man läser boken som ett tidsdokument och exempel på hur forskning och vetenskapligt tänkande har kunnat se ut, kan man ha stort nöje av den.

Melankoliska rum

Ett annat humör och angreppssätt möter oss i Karin Johannissonns *Melankoliska rum* från 2009. Hon

pen förlusten, likgiltigheten, sårbarheten, ledan, skräcken, flykten, ångesten, tröttheten och vilsenheten. "Kanske kan de kallas en historisk melankolitypologi (men gör givetvis inte anspråk på att vara heltäckande)", skriver hon¹⁰, och här visar sig alltså svårigheterna med att skriva melankolins historia. Melankoli är ett alltför omfattande och oprecist begrepp med olika innehåll och innebörder under skilda tider. Till det kommer att Johannisson vill förstå de melankoliska tillstånden mer som känslor än som sjukdomar. "Min utgångspunkt är inte moderna definitioner av melankoli (eller depression), utan tvärtom vad det har inneburit i en bestämd samtid att uppfatta sig själv som melankoliker, eller uppfattas så av andra", skriver hon.¹¹

⁹ Sid. 7 i Burton

¹⁰ Sid. 23 i Johannisson

¹¹ Sid. 28–29 i Johannisson

Hon betonar att de känslor som varit naturliga och godkända har skiftat med tiden men diskuterar egentligen inte vad en känsla är eller hur den uppkommer. Är en känsla en reaktion som börjar som en tanke, eller bottenar en tanke tvärtom i en känsla?

Varje tid har sina *känslöstrukturer*, men de blir synliga först i efterhand. De skiftar mellan könen, samhällsklasserna och nationerna, och Johannisson visar hur en manligt kodad känsla tappar status när den så att säga blir kvinnlig. Hela tiden skildras dock de högre ståndens, de besuttnas och de väl-etablerades känslor, aldrig bondens, arbetarens eller tjänstehjonets. Här föreligger samma svårighet som när det gäller att brett skildra det religiösa livet i förgångnen tid: Vi känner till de högre ståndens andliga liv och praxis bättre än folkmajoritetens.

”Jag vill skriva melankolins historia som historien om en känsla, inte en sjukdom. Efter Freud definierar jag denna känsla som förlust av något som *man inte vet vad det är*. En sorg med flytande gränser, språk och objekt”¹². Så står det i början av genomgången av det tillstånd Johannisson kallar förlusten. Därmed har hon själv antytt varför hennes framställning ter sig så svävande och ibland motsägelsefull. De exempel hon anför skildrar i de flesta fall människor som av många skulle betraktas som sjuka, inte bara fyllda av en känsla.

De i citatet ovan av Johannisson själv kursiverade orden torde vara förklaringen till att hon, trots bestämningen av melankoli som förlust, har så lite att säga om vanlig sorg, som ju är en naturlig reaktion hos den som mister något oersättligt men av vissa tycks uppfattas som något onaturligt eller opassande.

Anomi och ensamhet

Det skulle föra för långt att gå igenom alla de nio melankoliska rum eller tillstånd som Karin Johannisson skriver om. Det sista av dem handlar om *anomi* eller vilshenheten. Begreppet *anomi*, lanserat av Émile Durkheim och sammansatt av grekiskans ord för ”icke” och ”lag”, står för ett tillstånd utan lagar eller regler. Johannisson ställer frågan om vår samtid är anomisk och ger det en aning dubbel-

¹² Sid. 30 i Johannisson

tydiga svaret att *anomi* tycks ”vara en diagnos för samtiden”¹³. Förvisso tar många fasta på det idag och ropar på både hårdare lagar och strängare straff. Samtidigt varnar många för att vi håller på ett få en ny ”folksjukdom”: *ensamheten*. I kapitlet om likgiltigheten beskriver Johannisson meningslösheten i livet som ökeneremit. Frestelsen att ”antingen prata med någon eller sova”¹⁴ måste till varje pris övervinnas och ensamheten vidmakthållas! Kanske skulle de nio melankoliska rummen ha utökats med ett tionde: *ensamheten*.

Ensamhet ropar på gemenskap och möte. Johannisson uttrycker svårigheterna i kapitlet om tröttheten: ”Ändlösa vandringar mellan experter som förstår utan att förstå: allmänläkaren, neurologen, psykiatern, psykologen, sjukgymnasten, alternativmedicinens djungel.”¹⁵ Nyckelorden här är givetvis ”som förstår utan att förstå”. Att enbart komma dragande med en diagnos är ju bara att sätta en etikett på svårigheterna. En djupare förståelse måste till. Ensamhet traktar efter gemenskap, ett verkligt möte med någon eller några.

Styrkan i Karin Johannissons bok är att hon så klart visar att melankolins orsaker inte bara finns i den enskilda människan utan i hög grad är socialt och kulturellt betingade. Jag finner det därför lite anmärkningsvärt att hon inte tar upp till exempel den skotske psykiatern Ronald David Laings teorier om att psykiska åkommor i hög är naturliga och har sin grund i det omgivande samhället.¹⁶ Ett idag ofta använt begrepp som kommer i tankarna vid läsningen av hennes bok är psykisk ohälsa. Vad är psykisk hälsa respektive ohälsa, och var går gränsen mellan psykisk ohälsa och psykiatriska sjukdomstillstånd? Begreppen är oklara och går in i varandra. Frågan är om vi har lättare idag än man hade förr att reda ut sambanden mellan kulturella, sociala och politiska villkor å ena sidan och individers reaktion å den andra.

¹³ Sid. 250 i Johannisson

¹⁴ Sid. 77 i Johannisson

¹⁵ Sid. 239 i Johannisson

¹⁶ R D Laing levde 1927–1989 och hävdade att mentala tillstånd måste förstås utifrån bakomliggande sociala, kulturella och intellektuella omständigheter.

Den andra födan

Daniel Birnbaum är född 1963 och var när *Den andra födan* skrevs bland annat konstkritiker i *Expressen*. Han disputerade i teoretisk filosofi 1998 och var mellan 2010 och 2018 överintendent och chef på Moderna museet i Stockholm. Där träffade jag honom i september 2016 i samband med en heldag om Öyvind Fahlström, och helt oväntat gav han mig *Den andra födan*. Idag är han verksam vid det brittiska konstprojektet Acute Art.

Anders Olsson är född 1949 och verksam som författare och lyriker. Han har varit professor i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet och invaldes 2008 i Svenska Akademien. 2018–2019 var han Akademiens tillfälliga ständiga sekreterare, vilket under de omständigheter som då rådde måste ha varit en melankolisk upplevelse.

På sista sidan i *Den andra födan* står det: ”Det har varit huvudtanken i denna essä, att det finns en djupgående förbindelse mellan melankolin och hungern efter en andra föda. I viss mån kan man betrakta religionen som en sådan symbolisk föda, men av hävd har den haft en nedvärderande syn på melankolin.”¹⁷ Den andra av dessa två meningar är alltför oprecis, eftersom begreppet ”religionen”, liksom uttrycket ”vetenskapen” kan ifrågasättas. Olika vetenskaper har, eller borde ha, ett och samma förhållningssätt till tillvaron. Motsvarande kan, *mutatis mutandis*, sägas om de skilda religionerna. Dock kan mycket väl inom dem melankolin, i dess olika betydelser, uppfattas, värderas och hanteras olika.

Birnbaum var, när *Den andra födan* skrevs, doktorand i teoretisk filosofi, och Olsson hade 1984 debuterat som poet med *Dagar, aska* och har sedan gett ut ytterligare sex diktsamlingar. Denna bakgrund är kanske förklaringen till att deras text i hög grad präglas av teoretiska resonemang¹⁸ och lyrisk

abstraktion. De går ibland väl snabbt och översiktligt fram och förutsätter stora kultur- och filosofihistoriska kunskaper. Kanske är det avsaknaden av sådana som gör att jag inte riktigt får kläm på kopplingen mellan melankoli och kannibalism. Jag fäster mig mest vid deras försök att tolka och förklara den kristna nattvarden som ”ett verkligt och konkret assimilerande av Jesu kött och blod”¹⁹, det vill säga en rit med kannibalistiska förtecken. De är medvetna om att de ”teologiska striderna om hur Guds närvaro i sakramenten och hur transsubstantiationen ska fattas hör till kyrkohistoriens mest svårgenomträngliga”²⁰ men förbigår med tystnad det faktum att det finns många andra sätt att tolka och söka förstå nattvardens mysterium än genom transsubstantiationslärans för många oacceptabla dogmer.

Dock anför de från den tyske romantikern Novalis, det vill säga friherren Friedrich von Hardenberg (1772–1801), ett citat som det med en välvillig inställning går att känna en viss sympati för:

I vänskapen äter man verkligen sin vän, eller lever av honom. Det är en äkta trop att substituera kroppen för anden – och vid en minnesmåltid över en vän med djärv, översinnlig fantasi njuta hans kött i varje tugga, och hans blod i varje klunk. Detta förefaller säkert barbariskt för vår tids förvekligade smak – men vem tvingar oss att tänka just på det råa, ruttnande köttet och blodet. Det kroppsliga tillägnandet är mystiskt nog, för att vara en vacker bild för den andliga *meningen* – och är verkligen blodet och köttet något så vidrigt och oädelt? I sanning finns här mer än guld och diamanter, och den tid är inte längre avlägsen då man kommer ha en högre uppfattning om den organiska kroppen.²¹

Novalis såg fram emot en högre uppfattning av den organiska kroppen. Den har i långa tider ringaktats till förmån för själen men är för den troende också den skapad av Gud. Människan är också en kropp, och det är kroppsliga individer och en kroppslig gemenskap som delar nattvardens gåvor. Sålunda äger i nattvarden ett möte rum också på det kroppsliga planet, inte enbart på det andliga.

Men när Jesus i nattvardens instiftelseord säger

17 Sid. 175 i Birnbaum och Olsson

18 Det finns därutöver avsnitt i *Den andra födan*, till exempel ett samtal med Werner Hamacher, sid. 153–159, som jag inte helt förstår utan finner overteoretiska och överlastade med oklara och odefinierade begrepp, det vill säga i överensstämmelse med den dekonstruktivistiska tankegång och därmed sammanhängande praxis som bland andra Hamacher representerar.

19 Sid. 132–133 i Birnbaum och Olsson

20 Sid. 133 i Birnbaum och Olsson

Ur Lars von Triers film *Melancholia* (2011).

”Ta detta, det är min kropp” och ”Detta är mitt blod, förbundsblodet som blir utgjutet för många”, är det inte sin kropp och sitt blod han säger något om, utan han talar om det bröd och det vin han håller i sina händer och delar ut till lärjungarna. Han står ju livs levande hos dem, med kropp och blod i behåll. Hans ord kan rimligen inte uppfattas och rätt förstås annat än i överförd mening. Det är när hans lärjungar tillsammans äter och dricker till minne av honom – ”till hans åminnelse”, som vi sade förr – som de blir ett med honom och genom den helige Ande – som vi också ber om i nattvardsbönen – får del i hoppet att en gång få fira den fullkomliga måltiden i det nya livet.²² Nattvarden är ett gemenskapens sakrament. Man kan faktiskt inte fira den ensam. Men nattvarens motiv av gemenskap, *epikles*²³ och eskatologi förbigås helt av Birnbaum och Olsson.

*

Melankoli, vare sig det handlar om själslig sjukdom eller svårmod och tungsinne, uppstår i mötet mellan människor. I mötet tycks också boten och hjälpen finnas. Uråldrig vishet vittnar om det. ”Järn ger skärpa åt järn, människa åt människa”, står det i Ordspråksboken 27:17. Det (syd)afrikanska begreppet *ubuntu* säger ”Jag är eftersom du är”, och

den judiske filosofen Martin Buber (1878–1965)²⁴ hävdade: ”Mänskligheten och sann mänsklighet blir till i äkta möten” och ”Allt verkligt liv är möte.” Och vad slutade Robert Burton sin bok *Melankolins anatomi* med? Jo, uppmaningen att ”inte ge efter för ensamhet och lättja. ’Var inte ensam, var inte överksam.’”

RUNE FORSBECK

---

²⁴ Wera von Essen skriver om Buber i *Dagens Nyheters* kulturdelen den 18 november 2020.

Litteratur:

- Daniel Birnbaum och Anders Olsson: *Den andra födan. En essä om melankoli och kannibalism*. Albert Bonniers Förlag 1992. 216 sid.
- Robert Burton: *Melankolins anatomi*. Urval och översättning: Arne Melberg. Atlantis 2019. 256 sid.
- Karin Johannisson: *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*. Albert Bonniers Förlag 2009. 198 sid.
- Mary Ann Lund: *My mistress Melancholy*. Aeon 17.2.2020, <https://aeon.co/essays/robert-burton-lived-and-died-for-his-anatomy-of-melancholy>

---

²² Markusevangeliet 14:22–25

²³ Anropande av den helige Ande